

שער חמישי -

ביקורת ספרים

מסורת וזרמים במחקר האיכותי מאת נעמה צבר-בן יהושע

שמחנו מאוד על יוזמתה של נעמה צבר בהוצאת ספר מקיף זה, ואנו כבר משתמשים בחלק מן המאמרים לצורך ההוראה. נעמה צבר, שהיתה חלוצת הכתיבה בעברית על גישת המחקר האיכותי, העמידה לרשותנו לפני למעלה מעשור את הספר "המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה". זה היה ועודנו ספר הדרכה טוב לתחום, בעברית ברורה ומובנת, שתלמידים, חוקרים מתחילים (וגם מתקדמים) בתחום יכלו להשתמש בו כמקור וככללי הפניה לבירור העקרונות ואופן היישום של הגישה המחקרית הזו. מאז אותו ספר, יצאו לאור בארץ לא מעט פרסומים העוסקים בתחום, הן בתיאוריה והן במעשה. צבר-בן יהושע בעצמה מציינת את אריאלי, 1995; קינן, 1996; קשתי, אלפרט, יוספון, מנור, 1997; שי ובר-שלום, 2000, כדוגמאות של אתנוגרפיות ומחקרים איכותניים אשר תרמו לדיון סביב הנושא וסייעו בחידוד הבחנות בין הסוגות השונות.

הספר החדש של צבר-בן יהושע מנסה לסייע לחוקר על ידי ריכוז של חומרים תיאורטיים עדכניים, יחד עם דוגמאות של מחקרים אשר בוצעו בפרדיגמה זאת. במבוא מתארת העורכת תקופות שונות בהתפתחותו של הזרם האיכותי, בכנותה את התקופה העכשווית כתקופה בת-ניסויית. בהתייחסה לכך היא יוצאת בהצהרה כי בניגוד לעבר, שבו החוקרים בפרדיגמה היו עסוקים בעריכת ניסויים ובחיפושי דרך לכתיבה אתנוגרפית, כיום נדמה שחוקרים בתחום נקראים להשתתף בדיאלוג ביקורתי על אודות הגדרות הדמוקרטיה וטיבה של חברה דמוקרטית, גזע, מגדר, מעמד,

* הד"ר יהודה בר שלום הוא מורה וחוקר במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין בירושלים ובבית הספר לתלמידי חו"ל באוניברסיטת תל-אביב.

* הד"ר רויטל היימן עוסקת בתחום מחקר פעולה והערכה, מורה במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין בירושלים ובמופ"ת.

גלובליזציה וקהילה (עמ' 18). לקריאה זו אנו שמים לב במיוחד לאור העובדה כי אחת הביקורות כנגד מחקר חינוכי בעבר היתה, שהוא משמש כלי להנצחת המצב הקיים. דבריה של צבר-בן יהושע מכוונים למחקר אמנסיפטורי, שבו החוקר, באופן דיאלוגי (וביקורתי) בודק עם הנחקר סוגיות של אי-שוויון, גזענות, דיכוי וכדומה, לשם הגדרה מחודשת של יחסי הכוחות בחברה ולשיפור הצדק החברתי. סוג של מחקר כזה הוא רלוונטי במיוחד לתחומי עיסוק שונים שבהם המבצעים (לדוגמה, מורים, עובדים סוציאליים, אנשי סיעוד) לא תמיד מודעים למכלול הכוחות המשפיעים על עבודתם. מחקר אמנסיפטורי שכזה יכול לסייע להגברת המודעות, ובעקבותיה אולי יבוא רצון לפעולה.

הדוגמה בעמ' 18 מציגה היטב כיצד האתנוגרף אינו יכול להישאר אדיש כאשר ילדות בנות 12 ניתנות כמנחה לכוהן פגאני לשם כפרה על חטא של אחד מבני המשפחה. למרות העוצמה של הפוסט-מודרניזם ככלי לביטוי של יחסיות תרבותית, צבר-בן יהושע מצהירה שישנם ערכים, שלדעתנו הם אוניברסליים, המעמידים את החוקר במצב קשה. ייתכן שרלטיביסט קיצוני לא היה מניד עפעף לנוכח התרחשות כזו, אך כאנשים העוסקים בחינוך ובבירור של עמדות כלפי צדק ומוסר, אנו חשים שבמצב קיצוני שכזה זכותו (ואולי חובתו) של החוקר לנהל דו-שיח ביקורתי שיבוא לידי ביטוי בטקסט המחקרי. עמדה של רלטיביזם קיצוני מעמידה בספק את יכולתו או זכותו של אדם כלשהו לחנך אדם אחר כאשר הוא מתעלם מערכים הומניים.

המאמר של שלסקי ואריאלי סוקר סקירה מעמיקה את הגישות הפרשניות למחקר. הדוגמה המובאת בעמ' 42, על חניכים ומדריכים, ממחישה את חשיבות **המשמעות** אשר אנשים מייחסים לפעולת הזולת, ולא הפעולה כשהיא לעצמה, כאמצעי שמעצב את דרך ההתייחסות והתגובה שלהם לאותו זולת. ואכן, במחקר איכותי אנו מתחשבים בפרשנות של המשתתפים השונים לגבי אירועים חברתיים, אך מרשים לעצמנו גם להציע פרשנות אלטרנטיבית, נוספת, לזו של הנחקרים, מתוך אמונה שחלק מההתנהגות האנושית מונע על יסוד הממדים הלא מודעים. היגד זה, יאמר לנו גירץ, הוא אקט פרשני הנתון אף הוא לפרשנות; כל הפרשנויות מעוגנות בהקשרים חברתיים ומקבלות את תוקפן מהקשרים אלה (עמ' 44).

שלסקי ואריאלי מזכירים את הפרדיגמה הביקורתית, בצטטם את קרספקן, אשר "מדגיש את ההשפעה ההדדית של החוקר והנחקר זה על זה, את הדיאלוג הבין-תרבותי שבין עולמו של החוקר לבין עולמו של הנחקר, היוצר אופק תרבותי חדש כאשר הוא זוכה להסכמת הרבים" (עמ' 58). דומה שפרדיגמה זאת עשויה להיות מועילה מאוד בשדה החינוך בישראל, המאופיין בשערים תרבותיים רבים ובאי-הבנות בין-תרבותיות.

המגוון הרחב של זרמי המחקר המופיעים בספר עוזרים להבהיר את המשותף והשונה ביניהם. הקורא מקבל תמונה מקיפה על האפשרויות הרבות העומדות לפני החוקר בטרם החליט איזו גישה לנקוט. המאמרים כתובים בדרך כלל בפירוט הנדרש על מנת להבהיר את העקרונות המרכזיים המאפיינים את הגישה המחקרית תוך עשיית שימוש בהדגמות לצורך הבהרת הנאמר. לשם כך יש להבחין בין מאמרים העוסקים באסטרטגיות ובמערכי המחקר, כדוגמת מחקר נרטיבי-ביוגרפי וחקר מקרה, לבין מחקרים העוסקים יותר בהבהרה של הגישה המחקרית והדגשה כדוגמת מחקר אסתטי ואתיקה של המחקר האיכותי.

היבט מעניין של המחקר מביאה אלפרט בפרקה העוסק בכתיבה במחקר האיכותי. אם לא די בכך שהמחקר עצמו מתאפיין בגישות ובזרמים שונים, הרי גם הכתיבה נבדלת בסוגות שונות. אלפרט מתארת אפשרויות שונות העומדות לרשותו של הכותב, תוך הדגשת העובדה שאין למעשה דרך סטנדרטית לכתיבת מחקר איכותי. הדרכים המגוונות מתאימות לסוגים של נתונים ולהצגתו של הטיעון המתבקש, בינם ניתן למצוא אופני אירגון נתונים יותר טכניים ואחרים יותר אמנותיים, יש המסתמכים רק על טקסטים ויש כאלה המשלבים גם אמצעים גרפיים. ניתן למצוא כתיבה הדומה במהותה לכתיבה בסגנון המסורתי (הדחקת מקומו של הכותב, שימוש בלשון רבים ובתבנית סביל) ולצידה מחקרים בהם ניתן לשמוע בברור את קולו של המחבר והנרטיב האישי שלו. הקשת הזו עשויה להקל על המתלבטים לגבי אופן הכתיבה בכך שהיא נותנת לגיטימציה למגוון הקיים ומבהירה את האפשרויות השונות וכמובן גם להכביד בכך שאין היא מציעה מסורת אחת מוכתבת וברורה.

טוב עשתה העורכת בהתייחסה בספר המאגד הבחנות בזרמי המחקר האיכותי גם למחקר הפעולה, תוך ציון הסתייגות ברורה שמחקר פעולה אינו עומד באותו סטטוס כמו הזרמים האחרים שנסקרו בספר. כדבריה: "מחקר פעולה איננו זרם מחקרי במובן המקובל של המיונים, אלא מערך מחקר" (עמ' 22). נחיצותו של הפרק הזה מודגשת גם בדברי הסיכום של כותבת הפרק על מחקר פעולה, צלרמאיי, המצביעה על כך שהשימוש הנרחב בארץ ובעולם הנעשה כיום בשיטת מחקר הפעולה, גם לטישטוש המושגים והגבולות הקושרים את מחקר הפעולה להגדרותיו המקוריות ולהשפעות שאמורות להיות לו על החוקר ועל הפרקטיקה שלו. לאור העובדה שהעורכת ערכה הבחנה בין הזרמים והמסורות הנקוטות במחקר האיכותי לבין גישת מחקר הפעולה, אנו חשים בחסרונה של השוואה המתבקשת בין מחקר הפעולה כפרט לבין המחקר האיכותי כפרדיגמה רחבה. הבחנה זו נעדרת מהפרק הנסקר. מאידך, בחרה צלרמאיי להקדיש את הפרק לסקירה מקיפה של הטיפולוגיות השונות הקיימות במחקר פעולה וקושרת אותם למאפייני המחקר החל מהאפיסטמולוגיה, דרך הגדרת המטרות והדיאלקטיקה, מידת הרפלקסיביות, יחסי הכוחות והשותפות והחתיירה לשינוי. ההבחנות אותן מתארת הכותבת, מיטשטשות בשעה שנעשה נסיון לתרגמן לשפת המעשה, דבר המעלה הרהורי כפירה בדבר מרכזיותן כמייצגות של מהות השיטה. דווקא בדוגמה המוצגת בפרק, מחקר משותף עם מורות שנערך באחד מבתי הספר בארץ, מודגם הקושי בהבחנה ובהפרדה. המחקר, שנתוניו הבסיסיים היו כשל מחקר שיתופי-פרקטי, התפתח למחקר אמנסיפטורי. הרשו לנו לציין כי תופעה זו איננה מקרית וייחודית. מספרות המחקר המתפרסמת בתחום מחקרי הפעולה, חלק הארי של המחקרים אינו נשאר בתחום המודל האחד. ההיפך הוא הנכון, מחקר שיוצא ממבט אינסטרומנטלי-טכני, מוביל את החוקרים במהלך המחקר לפרשנות ולביקורתיות כיאות למחקר העוסק בתופעות ובתהליכים נחקרים בחברה אנושית ולחלופין, מחקר ביקורתי איננו מסתפק רק בהמשגה מחודשת של יחסי כוחות אלא משפיע על העשייה באופן ישיר ועקיף.

מדור הדגמות המחקר הוא רזה מעט בעינינו, יחסית לגודלו של הספר, אך יש בו מגוון מעניין של דוגמאות.

חסרות לנו בספר דוגמאות למחקרים המבוססים על הפרדיגמה הביקורתית (ואולי אין עדיין מחקרים רבים בעברית בנושא זה). דוגמה נדירה לכך הוא אזכור מחקרו של הרצוג (1998), על עולמם התרבותי של הקולטים את עולי אתיופיה במרכז קליטה בסוף שנות השמונים. מחקר זה חושף את האטימות והיהרהר של הממסד הקולט, אשר מפתח ומנציח יחסי תלות עם הנקלטים. מחקר זה מצוטט בקצרה בפרק של אלפרט העוסק בכתיבה במחקר האיכותי.

בסך הכל חשנו שהספר, על חיבוריו המגוונים והטובים, בהחלט מקנה "ארגו כלים" חדש ועדכני בעברית לעוסקים במחקר איכותי.

מצוידים בארגו כלים זה, החלטנו לערוך בדיקה ביקורתית גם על הכריכה של הספר. השתמשנו בגישת ניתוח הטקסט, וחיפשנו בכריכה טקסטים **המזמינים פרשנות**. לדוגמה, מצאנו חוסר הלימה בין שם הספר כפי שמופיע על הכריכה הקדמית לבין השם המופיע בצדו הימני העליון של הדף בכל צמד עמודים בטקסט. האם חל שינוי בשמו של הספר בשעת הבאתו לדפוס?

על הכריכה מצויים גם טקסטים המזמינים פרשנות. אחד מהם מציין כי "הספר נכתב על ידי מיטב החוקרים הישראליים". ההיגד הזה נחרץ מאוד, ולכן ביקשנו לעמוד על משמעותו. בסקירה כמותית שערכנו לגבי המחברים השונים בספר, נראה שהמחברים משתייכים למספר מוסדות מצומצם:

שם המוסד האקדמי	מספר המחברים מאותו מוסד
אוניברסיטת תל אביב	4
אוניברסיטת חיפה	4
מכללת בית ברל	1
מכללת לוינסקי	1
מכללת יהודה ושומרון	1

הנתונים קצת מפתיעים, במיוחד לאור העובדה שביניהם נפקד מקומם של חוקרים ידועי שם ממוסדות מחקריים אחרים בארץ כדוגמת

האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת בן-גוריון ואוניברסיטת בר אילן. התמיהה גדלה עוד יותר לנוכח חלקם הגדול ברשימת העבודות המוצגות בסוף הספר והנותנות לקורא מבט על עבודות שפורסמו בשנים האחרונות בידי חוקרים השייכים למוסדות שלא מצאו ייצוג בין הכותבים. לאור זאת, היינו מציעים שהספר יגדיר את הכותבים כמובילים בתחומם (כלומר, ישנם גם אחרים שהם מובילים).

בספר זה הוסיפה צבר-בן יהושע נדבך חשוב לשיח המחקרי האיכותי בישראל, בחינוך ובכלל. אם יורשה לנו לטעון, כולנו צריכים לנהל שיח ביקורתי זה עם זה, מתוך הבנה שלמחקר שמור תפקיד חשוב בהבנת המערכות האנושיות הנגועות עדיין בגזענות, באי-שוויון ובשמרנות וכן בשיפורן. אנו מקווים לפתוח את השיח הזה לאוכלוסיות שאין להן ייצוג במחקר או שייצוגן אינו מספיק. מחקר שנשאר נחלתן של אליטות עלול להנציח מערכות כוח קיימות, אשר נדמה שרבים מאתנו מעוניינים לפרקן.

ביבליוגרפיה:

- אריאלי, מי' (1995), *אי נחת בהוראה*, רמות, תל-אביב.
- הרצוג, א' (1998), "הקליטה הביורוקרטית של עולי אתיופיה בישראל: סגרגציה ולא אינטגרציה", בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג, וע' מרקס (עורכים), *ישראל - אנתרופולוגיה מקומית*, צ'ריקובר, תל-אביב.
- בר-בן יהושע, נ' (עורכת) (2001), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*, דביר, תל-אביב.
- קינן, ע' (1996), *חדר המורים: התרבות המקצועית של המורים*, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.
- קשתי, י' ואחרים (1997), *בית-ספר הטרוגני - אחדות בתוך שונות*, רמות, תל-אביב.
- שי, א' ובר-שלום, י' (עורכים) (1999), *המחקר האיכותני בחקר החינוך*, במכללה 11, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים.